

Павел Навойчык

АДЛЮСТРАВАННЕ МАРАЛЬНЫХ КАТЭГОРЫЙ ДАБРА І ЗЛА Ў АПАВЯДАННІ В. БЫКАВА «ЖОЎТЫ ПЯСОЧАК»

Проза В. Быкава 90-х гадоў XX ст. прыкметна адрозніваецца ад таго, што пісалася ім раней. Змены закранулі і тэматыку, і форму твора: пісьменнік звярнуўся да асэнсавання быцця чалавека пераважна ў мірных перыяды, выкарыстоўваючы для гэтага такі жанр малой прозы, як прыпавесць. Ва ўмовах, калі літаратуру напаўняюць творы невысокага мастацкага ўзроўню, разлічаныя на чытача, не вельмі заклапочанага праблемамі духоўнага жыцця, В. Быкаў застаецца на вышыні. З ім можна не пагаджацца ў поглядах і ацэнках, аднак у мастацкай пераканаўчасці і глыбіні ўзнятых праблем сумнявацца не даводзіцца. Апошняя акалічнасць прымушае нас сёння, як і ва ўсе мінулыя гады, чытаць Быкава ўдумліва. Ад праблемы маральнага выбару героя пісьменнік звяртаецца да асэнсавання жыцця ў часы даваенныя — калектывізацыі, а то і больш раннія — станаўлення савецкай улады. І цяпер прадметам даследавання становяцца не паводзіны героя ў пэўных складаных абставінах, а выяўленне на прыкладзе асобнага чалавека жыццёвых асноў усяго грамадства. Пісьменнік зыходзіць з таго, што ў савецкай дзяржаве ў мінулыя перыяды была кардынальна парушана сістэма агульначалавечых маральных каштоўнасцей. У сваіх апавяданнях ён імкнецца паказаць, як гэтая дэфармацыя паўплывала на жыццё чалавека: быт, мараль, светапогляд.

У апавяданні «Жоўты пясочак» і іншых творах В. Быкава 80-х — 90-х гадоў мінулага стагоддзя даваенны перыяд савецкай рэчаіснасці паказаны як час панавання зла, несправядлівасці. Калектывізацыя і раскулачванне, барацьба з «ворагамі народа» былі адмысловай формай сапраўднай вайны дзяржавы супраць сваіх грамадзян. Трагізм вобраза Хведара Роўбы («Аблава») ў тым, што яго родны сын, узначаліўшы аблаву, знішчыў у душы бацькі ўсякае спадзяванне на існаванне справядлівасці. Дабраахвотная гібель Роўбы ў багне — ужо не маральная перамога героя, як у ваенных творах Быкава (параўнаем, да прыкладу, са смерцю Сотнікава з аднайменнай аповесці), таму што Роўба не адстойвае і не сцвярджае высокіх маральных каштоўнасцей (патрыятызму, гуманізму і да т. п.). Хведар «проста» не бачыць далейшага сэнсу свайго жыцця. Яму няма куды ўцякаць: сын палое на бацьку — асновы маралі знішчаны! Як і навошта жыць?

У гэтым кірунку — асэнсавання дэфармацыі маралі ў савецкай дзяржаве, калі жыццё аказваецца пазбаўлена спрадвечнага сэнсу і спрадвечных каштоўнасцей, і адбываецца эвалюцыя творчасці В. Быкава ў

апошняя дзесяцігоддзе ХХ ст. Паводле слушнай заўвагі В. Локун, «проза сярэдзіны і другой паловы 90-х адлюстроўвае абсурд як з'яву ўсёпаглынальную і непераможную <...> Матыў бунту знікне ў апавяданні «Жоўты пясочак» [2, 202].

Трагедыйнае гучанне быкаўскай прозы становіцца ўсеахопным. Калі ў ранейшых творах увасабленнем зла была вайна, фашысты, з якімі можна і трэба было змагацца (што і рабілі кожны па-свойму: Сцепаніда, Сотнікаў і інш.), то цяпер пісьменнік выносіць дзеянне апавядання (аповесці) за межы ваеннага перыяду. У новых абставінах смерць, гібель героя перастае быць актам пратэсту і маральнай перамогі над злом, якое стала ўсюдыісным і ўспрымаецца як непазбежная норма мірнага быту. Супрацьстаяць ёй героі новых твораў В. Быкава нават не збіраюцца! Бессэнсоўнасць якой бы тое ні было барацьбы пісьменнік паказвае ў апавяданні «Сцяна»: герой твора, дзякуючы неймаверным высілкам, неспатольнай празе жыцця, робіць лаз скрозь турэмную сцяну, аднак трапляе не на волю, а... у турэмны падворак з шыбеніцай. Гэтая метафара прадчуваецца, дамысліваецца таксама ў аповесці «На Чорных лядах» — жыццё, гуманна падоранае сябрамі самаму маладому змагару, цалкам верагодна апынецца працягам яго пакут. Хутчэй за ўсё яго чакаюць арышт, высылка, расстрэл.

У апавяданні «Жоўты пясочак» В. Быкаў па-майстэрску знітаваў некалькі чалавечых лёсаў у адной кароценькай дарозе — ад турмы НКУС да месца расстрэлу. Разам з тым, гэта вельмі доўгая дарога — ад жыцця да смерці. У класічным варыянце пад час такой дарогі герой падводзіць своеасаблівы рахунак сумлення: асэнсоўвае свае пралікі і здабыткі. Не выключэнне і дадзены твор. «Прысутнасць» аўтара пры гэтым мінімальная. Ён імкнецца да паказу падзей вачамі персанажаў твора, раскрывае мінулае сваіх герояў у іх жа ацэнках, што паклікана пераканаць чытача ў шчырасці і праўдзівасці створанага сюжэта.

На першы погляд парадаксальна, але ніхто з герояў не працівіцца той несправядлівасці, якая з імі адбываецца. Яны пакорліва прынялі логіку навязанага ім жыцця і, як зачараваныя, паслухмяна выконваюць самыя бязглуздыя загады ўлады. У апошняй сваёй дарозе да месца расстрэлу толькі крымінальнік Зайкоўскі адмаўляецца выцягваць машыну з гразі. Астатнія ж старанна выконваюць загад кáта-нкусаўца Косцікава. Адсутнасць пратэсту з боку несправядліва асуджаных выяўляе сутнасць трагізму. Іх смерць не з'яўляецца бунтам. Гэта... паслухмянае выкананне савецкімі грамадзянамі свайго грамадзянскага абавязку — іх аб'явілі «ворагамі народа», і яны падпарадкоўваюцца, хаця і не згодныя з прысудам. Нават перадсмяротнае жаданне Сурвілы быць пахаваным ў асобнай яме, яго кароткая адчайная інвектыва — не пратэст супраць несправядлівасці, а крыўда, свайго роду распачная канвульсія духу. Каб

бунтаваць, трэба выразна ўсведамляць, што ўлада не памылілася, ўраўняўшы ў перадсмяротнай шарэнзе крымінальніка і паэта, хлебароба і рабочага, былога белагвардзейца і чэкіста. «Час настаў, відаць, зусім непрыдатны ні для тых, ні для іншых», — слухна заўважае Валяр’янаў.

«Непрыдатнасць» часу абумоўлена кардынальнай пераарыентацыяй маральнай каардынаты добра і зла. Паводле норм агульначалавечай маралі, добром з’яўляецца ўсё, што ідзе на карысць чалавеку, умацоўвае яго духоўна і фізічна, робіць шчаслівым. Усё ж, што шкодзіць шчасцю чалавека, ёсць зло. У ідэале, задача дзяржавы – быць на абароне жыцця, шчасця сваіх грамадзян як найвышэйшай каштоўнасці ад праяў зла. Аднак паводле тагачаснай ідэалогіі савецкай дзяржавы самай вялікай яе каштоўнасцю з’яўляецца... сама дзяржава, а людзі – усяго толькі «вінцікі» дзяржаўнай машыны. Гэтай падменай і тлумачыцца абсурднасць усяго, што чыніцца ў жыцці савецкіх людзей. Паводле новых норм, спрадвечнае добро становіцца злом, за якое людзі церпяць самае жорсткае пакаранне – іх пазбаўляюць жыцця.

Да такога вываду можна прыйсці, калі сістэматызаваць вобразы герояў апавядання паводле гісторыі іх узаемадзейнасці з дзяржавай. Усіх персанажаў можна падзяліць на тры групы: 1) уладзе не супрацьстаялі, але імкнуліся ад яе адмежавацца (Аўтух Казёл, Валяр’янаў); 2) уладу падтрымлівалі (Штак, Фэлікс Гром); 3) былі «рычагамі» ўлады (Сурвіла, Косцікаў). Асобна стаіць вобраз крымінальніка Зайкоўскага, для якога любая ўлада непрымальная.

Вобразы першай групы даюць чытачу магчымасць убачыць ступень дэфармаванасці маралі ў савецкім грамадстве. Сумленная праца на сваім надзеле зямлі, імкненне самастойна пракарміць сябе і сваю сям’ю ніколі раней не былі злчынствам, цяпер жа Аўтуха выжываюць, лічаць «варожым элементам» толькі за тое, што ён не прымае новых калектыўных формы гаспадарання. Такім чынам, быць самастойным, быць незалежным ад улады ў савецкай дзяржаве становіцца недапушчальным злом.

Ракавым для Валяр’янава становіцца факт атрымання пасылкі з-за мяжы. Прымаць добраахвотную дапамогу бліжняга ніколі не было злчынствам, аднак гэта дае падставы прадстаўнікам улады падазраваць Валер’янава ў шпіянажы супраць Савецкага Саюза. Па гэтай простае прычыне – недавер чалавеку – аказваецца магчымым залічыць яго да ворагаў і расстраляць.

Вобразы другой групы сведчаць, наколькі абьякавая дзяржава да сваіх грамадзян. Віна Фэлікса Грома хоць крыху абазначана: ён пісаў вершы на беларускай мове. І хаця славіў новы лад, але ж пісаў на роднай мове, а гэта ўжо небяспечна, таму што развіццё нацыянальнай культуры прадугледжвае абуджэнне ў чалавеку пачуцця годнасці, можа весці да

адасобленасці розных нацый у дзяржаве. Пісьменнік завастрае абсурднасць сітуацыі, мімаходзь заўважаючы, што на роднай мове Фэлікс пачаў пісаць выпадкова, аб чым ён цяпер вельмі шкадуе: «Не адразу і, мабыць, толькі тут, у турме, Фэлікс зразумеў, што трапіў у пастку не таму, што пачаў пісаць вершы, а што пачаў іх пісаць па-беларуску. Расейскія вершы не выклікалі да сябе і дзясятай долі тае ўвагі з боку рэдактараў і крытыкаў, якую выклікалі беларускія. І ён думаў цяпер, які д'ябал падбіў яго да паэзіі, тым больш – беларускай. Калі папраўдзе, дык ён нашмат больш падабаў расейскую – Пушкіна, Лермантава і асабліва Фета. Але пісаць так, як некалі пісаў Фет, было немагчыма, яго засьмяялі б свае ж сябры-камсамольцы.» [1]

Цяжэй вытлумачыць, за што атрымаў «расстрэльны» прысуд Шастак. Сумленны працаўнік, камуніст, ён нават у турме старанна дапамагае рабоце следчых, аднак усё адно аказваецца ў адной кагорце з тымі, хто не ўпісваецца ў ідэалагічныя каноны новага часу. Каб зразумець логіку карнай машыны, трэба разглядаць вобраз Шастака ў адной групе з нкусаўцамі Сурвілам і Косцікавым. Апошні пакуль яшчэ застаецца выканаўцам прысуду, але няма ніякіх гарантый, што заўтра-паслязаўтра ён не акажацца ў ліку асуджаных. Прычына таму – унутраныя законы жыцця дзяржавы. Як пачварны цмок, рэпрэсіўны апарат знішчае людзей не за іх правіны, а таму што... гэта яго «праца», на тое ён і запушчаны. Для дзяржавы, заснаванай на запалохванні людзей, няважна сапраўдная вінаватасць кожнага з асуджаных. Каб трапіць у жорны карнай машыны не патрэбна ніякіх асаблівых прычын, дастаткова проста жыць у гэтай дзяржаве.

Паводле В. Быкава, жорсткасць у дачыненні да герояў першай групы выяўляе ідэалагічныя дамінанты тагачаснага рэжыму, што дае падставы гаварыць аб карэннай пераарыентацыі маральнай каардынаты, калі адвечныя маральныя каштоўнасці пачынаюць разглядацца як зло. Расстрэл персанажаў другой групы сведчыць пра абыякавасць прадстаўнікоў новай улады да чалавека. Індывідуум перастае ўспрымацца як асоба, а застаецца толькі як функцыя, якую ён можа выконваць. І, нарэшце, трэцяя група – непасрэдныя выканаўцы. Учарашнія калегі Сурвіла і Косцікаў сёння выступаюць у розных ролях: асуджанага і ката. Аўтар падкрэслівае: між імі няма нічога варожага. Косцікаў не лічыць былога калегу злачынцам, нават спачувае яму, але вымушаны выканаць прысуд. Ён стараецца не думаць, што на месцы Сурвілы заўтра акажацца сам. Жахлівая праўда часу заключаецца ў тым, што смяротны прысуд калегу – не памылка і не сведчанне прынцыповасці карнага апарату. Усё больш проста і банальна. Для новага рэжыму адсутнічаюць маральныя забароны. Ён

запраграмаваны на знішчэнне. «Чыстка» сярод сваіх дапамагае трымаць усіх работнікаў у пакорлівасці.

Такім чынам, абсурднасць сітуацыі выяўляе безвыходнасць становішча, у якім аказаўся чалавек. Ніхто і нішто не можа засцерагчы яго ад зла. Чалавек змушаны скарыцца. Найбольш яркае ўвасабленне гэтай ідэя знаходзіць у сцэне з выцягваннем машыны з гразі. Парадаксальна, але толькі крымінальнік Зайкоўскі паводзіць сябе адэкватна, іншыя ж выклікаюць здзіўленне чытача: чаму не ўцякаюць? Навошта так старанна выпіхваюць машыну з лужыны? Гэтай сцэнай пісьменнік падкрэслівае наколькі дэфармавалася светаўспрыманне савецкіх людзей. Яны прынялі новыя ўмовы жыцця як норму, і пакорліва цягнулі лямку свайго пакутнага жыцця, дазваляючы дзяржаве здэкавацца з сябе.

Пакорлівасць і пакутнасць – вызначальныя рысы прозы В. Быкава канца XX ст. Калі прыгадаць, то героі-пакутнікі не новыя тыпы ў беларускай літаратуры. Яшчэ ў нашаніўскі перыяд беларускі чытач звык да вобраза мужыка, несправядліва скрыўджанага лёсам. Ён без асаблівых змен «вандраваў» з твора ў твор і малавядомых аўтараў, і нават класікаў, а пазней быў таленавіта ўвасоблены М. Гарэцкім у вобразе Хомкі («Ціхая плынь»). У лёсе Хомкі лёгка пазнаецца біблейскі «бедны Лазар». Аднак калі ў творах нашаніўскіх аўтараў трагізм жыцця мужыка-беларуса выяўляўся ў фізічнай немагчымасці яго шчаслівага, матэрыяльна забяспечанага жыцця, то ў творах В. Быкава 90-х трагізм заключаецца ў тым, што ў гэты перыяд мараль як сукупнасць норм паводзін чалавека ў грамадстве катастрофічна дэфармавалася. Жыццё людзей абясцэнілася настолькі, а расправа над невінаватымі набрала такіх памераў, што стала «работай». Сапраўды, пісьменнік нібыта наўмысна падкрэсліваў будзённасць расстрэлу. «Здаецца, нескладаная работа, але штодня адно й тое ж. Вязуць і вязуць, нібы баранаў, калі таму будзе канец?» [1] – стомлена разважае Косцікаў. Згадка пра паслухмяных «баранаў» – не толькі прастамоўнае грубаватае параўнанне. Яна пераклікаецца з вобразамі біблейскіх ахвярных ягнят, якіх забівалі на адкупленне грахоў чалавека перад Богам. Вось толькі ягнят для ахвяры стала замала, сусветнае зло патрабавала найвышэйшай ахвяры – чалавечай.

ЛІТАРАТУРА

1. Быкаў, В. Жоўты пясочак. [Электр. рэсурс]. <http://bykau.com/works/piasocak.htm>
2. Локун, В. І. Васіль Быкаў у кантэксце славянскіх літаратур. Мн., 2005.

